

## STEREOTYPY STUDENTŮ MEZINÁRODNÍHO OBCHODU

---

Kamila Matysová\*

---

**Abstract****International Trade Students' Stereotypes**

The goal of the present paper is to detect stereotypes of students studying International Trade at the University of Economics Prague and, if need be, propose didactic measures for intercultural education at the university. In our study, 293 International Trade students described six ethnic and national groups (Roma, Ukrainians, Vietnamese, Russians, Germans and Czechs) in terms of explicit stereotypes. The following hypothesis was formulated in the study: *On the one hand, stereotypes of the observed population refer to real existing intercultural differences; on the other hand, they refer to cultural complexes.* An open questionnaire for stereotypes was used. The results match the formulated hypothesis well: stereotypes of the observed population refer to real existing intercultural differences as well as to cultural complexes. Intercultural differences are mostly reflected in the stereotypes about Germans. On the contrary, the least intercultural differences were found in the stereotypes about Ukrainians. The research points to a number of complexes projected onto ethnic and national groups (Roma, Germans and Russians). Practical implications for intercultural education are discussed in the paper.

**Keywords:** stereotypes, intercultural differences, cultural complexes, intercultural education

**JEL Classification:** Z1

**Úvod**

Etnické a národnostní stereotypy doprovázejí proces globalizace, a to především v oblasti vnímání a posuzování lidí z odlišného kulturního prostředí. Cílem předkládané studie je návrh opatření pro zlepšení interkulturního vzdělávání na Fakultě mezinárodních vztahů Vysoké školy ekonomické (dále jen FMV VŠE), a to na základě odhalených stereotypů studentů Mezinárodního obchodu v návazném magisterském studijním programu (dále jen MO) na VŠE. Studenti MO jsou připravováni na pozici ekonomicky vzdělaných řídicích pracovníků s kvalitními jazykovými znalostmi v podnikové sféře a vybraných institucích státní správy, které jsou zapojeny do oblasti mezinárodní kooperace. V tomto kontextu je žádoucí odhalit etnické a národnostní stereotypy dané populace, protože se

---

\* Vysoká škola ekonomická v Praze, Fakulta mezinárodních vztahů (kamila.matysova@vse.cz).

od jejich členů očekává, že budou v každodenním profesním životě vystaveni působení multikulturního prostředí a svými rozhodnutími a svou profesní činností budou dále podobu tohoto prostředí aktivně utvářet. Takovým multikulturním prostředím může být etnická a národnostní diverzita lidských zdrojů v transnacionálních korporacích, rozmanitost potřeb zákazníků na nových odbytištích (především v zemích BRIC, tj. v Brazílii, Rusku, Indii a Číně), kde vlivem kulturních odlišností přestávají platit tradiční exportní modely, z pohledu působnosti orgánů státní správy sem lze rovněž zařadit problémy v rámci akulturace národnostních a etnických menšin, jež aktuálně ve státech Evropské unie eskalují v podobě migrační krize.

Nelze očekávat, že by studenty na takové podmínky připravila pouze praktická zkušenost. Z vlastních zkušeností víme, že v personálních procesech nadnárodních společností působících v České republice není interkulturnímu tréninku věnována dostatečná pozornost, existují samozřejmě i výjimky (např. Škoda Auto a. s.). Kupříkladu anketa provedená mezi česko-německým vrcholovým a středním managementem nejmenované nadnárodní retailingové společnosti působící v České republice ukázala, že 87 % dotázaných z celkového vedení neznalo Hofstedeho kulturní koncept, přičemž všichni dotázaní znali Maslowovu koncepci motivace. Ve zmíněné společnosti působí interkulturní odlišnosti v současné době závažné problémy v procesu implementace organizační kultury. Z výzkumu [Jackson, 2015] dále vyplývá, že studijní výjezd do zahraničí má jen částečný vliv na zvýšení kulturní citlivosti, a proto je nutné interkulturní problematiku zavádět přímo do výuky, ideálně do výukových skupin složených jak z místních, tak i zahraničních studentů.

Význam předsudků, stereotypů a diskriminace pro ekonomickou teorii a praxi objasnil již Becker [1971]. V soudobém výzkumu se ukazuje, že zvyšování kulturní kompetence přispívá k vyšší pracovní angažovanosti, zvyšuje motivaci a výkon [Shin-yih Chen, 2015], přesto v oblasti personálních procesů je těmto jevům věnována menší pozornost, než by bylo žádoucí. Lze to přičítat jednak složitosti problematiky, jednak politické korektnosti. Zájem ekonomické veřejnosti o danou problematiku se soustřeďuje převážně do oblasti strategického řízení a plánování [viz např. Hodicová, 2011]. Jak si ukážeme v dalším textu, stereotypy umožňují sledovat, do jaké míry má daná populace povědomí o fakticky existujících interkulturních rozdílech. K této problematice existuje v českém vědeckém prostředí již řada studií [Hřebíčková a Kouřilová, 2012; Hřebíčková, 2012; 2013], jež zkoumají stereotypy jakožto výraz národního charakteru. Předkládaná studie navíc zohledňuje, do jaké míry stereotypy odráží fyziognomické rysy a do jaké míry fungují jako projekční plátna pro kulturní komplexy.

## 1. Teoretická východiska

Atkinson a kol. [2003] definují sociální stereotyp jako souhrn úsudků o osobnostních rysech nebo fyzických vlastnostech třídy lidí. Nakonečný [1999] považuje stereotypy za kognitivní komponentu předsudku. Obdobně se i Morgensternová, Šulová a kol. [2007] přiklání k názoru, že stereotypizace spočívá v kognitivním přesvědčení a není spojována s emocemi. Berry a kol. [2011] definují stereotypy jako kognitivní kategorie nezbytné pro uspořádání diverzity. Vybíral [2005] ale definuje stereotyp jako kognitivně-emoční kategorii, v níž může převládnout buď poznávací složka, nebo složka emočního hodnocení. Stereotypy nesou určitý kvalifikační (emoční) příznak (např. atribut *dobrý*),

nebo jsou emočně relativně neutrální (např. atribut *malý*). Pokud použijeme k popisu atributů stereotypu adjektiva, je nutné vysvětlit, že ze sémantického hlediska se adjektiva dělí na dvě třídy: *relační* vyjadřující příznak jako vztah (např. *anglický*) a *kvalitativní* (neboli jakostní) vyjadřující příznak jako kvalitu. Kvalitativní adjektiva se dále dělí na adjektiva *deskriptivní*, vyjadřující příznak jevu z hlediska mluvčího objektivně, bez relativního nebo subjektivního hodnocení vlastnosti, a adjektiva *kvalifikační* (hodnotící), vyjadřující hodnocení objektivně existujícího příznaku [Kofenský, Komárek a kol., 1986]. Jak uvádí Hnilica [2010], nese-li stereotyp kvalifikační příznak (ať už negativně, nebo pozitivně konotovaný), má potenciál postoj ke kategorii ovlivnit. Stereotypy tedy chápeme jako kognitivní schémata, přičemž přítomnost kvalifikačního příznaku, jak si ukážeme v praktické části, má pro jejich interpretaci zásadní vliv, především pro identifikaci kulturních komplexů.

Singer [2014] definuje kulturní komplex jako úhrn myšlenek, afektů a chování, které se vzpírají racionalitě, avšak velmi mocně ovlivňují témata každodenní společenské reality. Jako příklady kulturních komplexů v americké společnosti uvádí práva nenarozených dětí oproti právu žen na svobodnou volbu, nebo právo držet zbraň oproti regulaci zbraní. Kulturní komplexy se manifestují v politických debatách, při demonstracích a nepokojích, kdy do popředí vstupuje především jejich emocionální složka. Abychom správně určili kulturní komplexy sledované populace, je nutné zabývat se kvalifikačním (afektivním) příznakem jednotlivých stereotypů. K tomuto účelu využíváme vědecké poznatky Ekmana [2009; 2015] o základních emocích, jež jsou uznávány i v českém vědeckém diskursu [Boukalová a Mynaříková, 2014]. Ekman [2009; 2015] definuje základní emoce (mj. smutek, hněv, strach, odpor, opovržení) jako vrozené, tyto emoce se napříč kulturami projevují stejnými neverbálními signály.

Pro výzkumnou část je důležité zodpovědět otázku, zda ve svém jádru stereotypy odráží objektivní realitu, či nikoli. Někteří autoři [Allport, 2004; Brigham in Hnilica, 2010] předpokládají, že se stereotypy zakládají pouze na nesprávné generalizaci, jiní autoři [McCauley a Stitt in Hnilica, 2010] tvrdí, že se jedná o každou generalizaci (tedy i správnou) týkající se kategorie lidí. Campbell [in Berry, 2011] prokazuje, že čím větší jsou skutečné kulturní rozdíly mezi skupinami, tím pravděpodobněji se tyto rozdíly objeví ve vzájemných stereotypech. Přikláníme se tedy k názoru, že stereotypy se zakládají na jakékoli generalizaci ke kategorii lidí. V této souvislosti tvrdíme, že stereotypy zakládající se na správné generalizaci jsou v podstatě analogií (případně i zjednodušením) tzv. kulturních standardů či dimenzí, jež vyjadřují fakticky existující kulturní rozdíly. *Kulturní dimenze* jsou škály obsahující dva krajní póly, např. maskulinitu a feminitu, které jsou charakteristické extrémními vlastnostmi [Hofstede, 2007]. *Kulturní standardy* se profilují v konfrontaci dvou kultur, proto se jim také říká párové kulturní standardy. Jsou to způsoby vnímání, myšlení, hodnocení a jednání, které jsou většinou členů daného společenství posuzované jako normální, typické a závazné [Thomas, Kinast a Schroll-Machl, 2003].

Z pohledu hlubinné psychologie můžeme na stereotypy nahlížet jako na výsledky procesu projekce. Toto tvrzení podporuje výzkum provedený Bettelheimem a Janowitzem [in Allport, 2004]. Při výzkumu americké populace autoři identifikovali dva typy stereotypů: stereotypy *id* a stereotypy *superega*. Stereotypní představy o černoších (chlípní, líní, špinaví, agresivní) jsou spojovány s tělesnými hříchy: chlípností, leností a agresivitou a nazývají je stereotypy *id*. Židům jsou pak přičítány stereotypní představy *superega*

(chytří, nepoctiví, ambiciózní a mazaní), které autoři spojují s vyššími/duchovními hříchy jako jsou pýcha, nepoctivost, asociální samolibost a chamtivost. Je zajímavé, že tzv. tělesné hříchy přisuzované dle uvedeného výzkumu Američany černochům byly v nacistickém Německu přisuzovány Židům. Z těchto poznatků lze vyvodit závěr, že Američané používají k projekci potlačených tělesných hříchů černochy, zatímco nacističtí Němci přisuzovali tyto hříchy Židům. Naopak Židům jsou připisovány v americkém prostředí hříchy spíše duchovního rázu. V analytické psychologii se komplexovou povahou tzv. sedmi smrtelných hříchů zabývala Maguire [1999], jejíž závěry využijeme v aplikační části. V jungovské psychologii [Sharp, 2005] je animozita mezi kulturními skupinami přisuzována projekci především *komplexu stínu* na kolektivní úrovni. Komplex definují analytičtí psychologové [Sharp, 2005; Jacobi, 2013] jako emočně podbarvený soubor společně souvisejících psychický obsahů (představ, obrazů či zážitků). *Komplex stínu* je pak definován [von Franz, 1999] jako ty části nevědomí (osobního i kolektivního), které v jednotlivci vyvolávají pocity odporu, znechucení a strachu. Pro případ projekcí komplexů na kolektivní úrovni používáme podobně jako např. Šolc [2009] a Singer [2014] termín *kulturní komplex*. *Komplex stínu* je z části výsledkem působení rodičovských komplexů [Sharp, 2005]. Na kolektivní úrovni tak dochází také k projekcím otcovského a mateřského komplexu, a to jak v pozitivní, tak i negativní rovině. Z poznatků o rodičovských komplexech [Kast, 2013; Jung, 1998; Zoja, 2005] můžeme odvodit, že mateřský komplex vyjadřují vlastnosti jako vřelost, vztahovost, pasivita až lenost, smyslovost, lačnost, orientace na život, smutek až depresivita, věrnost vztahu až závislost, konzum a okamžité uspokojování potřeb; otcovský komplex pak definují atributy jako orientace na pravidla, řád, strukturu, disciplínu, rozumovost, aktivitu až agresivitu, dynamiku, výkonnost, věrnost hodnotám a názoru, odkládání potřeb a odpovědnost. Mateřský komplex směřuje k celosti, proto také pohlcuje a stravuje, tedy obsahuje tzv. mocenský komplex [Kast, 2013], zatímco otcovský komplex diferencuje, rozlišuje, až diskriminuje [Šolc, 2009].

## 2. Metodologie

Studie si klade v diagnostických intencích za dílčí cíl deskripci explicitních stereotypů populace studentů MO na konsenzuální úrovni pro šest vybraných sociálních kategorií: Romy, Ukrajince, Vietnamce, Rusy, Němce a Čechy. Kategorie „Romové“ byla zvolena z toho důvodu, že v české společnosti existuje vůči Romům silná nevraživost [Navrátil, 2003]. Kategorie „Ukrajinci“ a „Vietnamci“ byly vybrány, neboť se jedná o významné imigrační skupiny, které se na území ČR kulturně přizpůsobují obtížněji než Slováci [Matysová, 2012]. Kategorie „Rusové“ byla zvolena z důvodů politicko-historických vztahů k českému prostředí. Z okcidentálních kategorií byla pro výzkum stereotypů stanovena kategorie „Němci“, a to především proto, že Němci mají z okcidentálních národností k české kultuře historicky i ekonomicky nejbližší. Poslední sledovanou národností skupinou jsou „Češi“. Explikativní cíl práce sleduje, zda mají vysledované stereotypy spíše povahu kulturních standardů, nebo komplexovou povahu, tedy zda naznačují přítomnost kulturních komplexů. Stanovujeme si následující hypotézu: *Stereotypy studentů MO souvisí jednak s fakticky existujícími interkulturními rozdíly, jednak odkazují na kulturní komplex*. Třetím dílčím cílem je rovina operační a sledujeme jim doporučení pro interkulturní vzdělávání na FMV VŠE. Tento cíl vychází z předchozích dílčích kroků a bude naplněn v diskusní a závěrečné části.

Výzkumný vzorek populace studentů MO tvoří 293 dotazovaných, z toho je 84 (29 %) mužů a 209 (71 %) žen; 236 (81 %) Čechů, 36 (12 %) Slováků a 21 (7 %) cizinců ostatních národností, z čehož 4 pocházeli z Ukrajiny, 5 z Vietnamu, 6 z Ruska a vždy po jednom probandu z Polska, Arménie, Sýrie, Běloruska, Moldávie a z Bosny a Hercegoviny. Probandi pocházejí z 36 % ze Středočeského kraje, ze 45 % z jiného kraje České republiky a z 19 % jde o cizince. Průměrný věk probandů je 22,6 let s tím, že nejčastějšími věkovými kategoriemi jsou 22 let a 23 let. Nejmladšímu probandovi bylo v době sběru dat 19 let a nejstaršímu 25, jedná se ale o výjimečná pozorování. Sběr dat probíhal od září 2012 do února 2014. Data byla nashromážděna na základě kvótního výběru, tedy tak, aby výběrový soubor imitoval vlastnosti základního souboru z hlediska pohlaví a národnosti. Zkoumanou populaci MO tvořilo během akademických let 2012/2013 a 2013/2014 v průměru 966 studentů, z toho 291 (30 %) žen, 675 (70 %) mužů; 773 (80 %) Čechů, 149 (15 %) Slováků a 44 (5 %) ostatních národností. Pomocí Fisherova exaktního testu jsme ověřili, že výběrový soubor odpovídá základnímu souboru z hlediska četností národností a poměru pohlaví. V případě pohlaví je minimální hladina významnosti 0,472, v případě národnosti 0,863, což znamená, že se na hladině významnosti 5 % nepodařilo vyvrátit tvrzení o shodnosti souborů.

Jak uvádí Hnilica [2010], k odhalování explicitních stereotypů se používají techniky s otevřeným a uzavřeným formátem. U technik s uzavřeným formátem má respondent vybrat z rozsáhlého souboru atributů ty, které jsou pro danou kategorii typické. Jedná se o techniky seznamu a techniky s formátem sémantického diferenciálu. U technik s otevřeným formátem má proband za úkol generovat atributy typické či charakteristické pro určitou sociální skupinu, dále je možné ohodnotit valenci každého atributu, případně u každého atributu odhadnout jeho sílu. Pro náš výzkum jsme zvolili techniku s otevřeným formátem, kdy byli probandi vyzváni k tomu, aby s každou podnětovou kategorií (Romové, Ukrajinci, Vietnamci, Rusové, Němci a Češi) asociovali charakteristické vlastnosti typické pro většinu příslušníků dané sociální skupiny a napsali maximálně 10 adjektiv. Tímto zadáním byla zajištěna tzv. síla osobního stereotypu. Osobní stereotyp je tím silnější, čím více ho jedinec pokládá za typický pro větší počet zástupců kategorie. Respondenti nebyli nijak instruováni o tom, zda se má jednat o adjektiva relační či kvalitativní. Tento formát jsme zvolili z toho důvodu, aby probandům nebyly žádné stereotypy či jejich atributy apriorně podbízeny. Za konsenzuální stereotyp jsou považovány ty stereotypní atributy (zde asociovaná adjektiva), které uvede dostatečný počet respondentů [Hnilica, 2010]. Jako kritérium konsenzu jsme stanovili absolutní počet 82 respondentů. Konsenzuální stereotyp je nutné chápat jako aproximaci, která nemusí být v souladu s osobním stereotypem na individuální úrovni. V několika případech respondenti odmítli u některých kategorií napsat adjektiva, případně nepochopili zadání a místo adjektiv uváděli jiné slovní druhy, dále se také omlouvali, že je v souvislosti s danou skupinou žádná adjektiva nenapadají (nejčastěji u kategorie Ukrajinci). Nejméně probandů hodnotilo Ukrajince (274), nejvíce Vietnamce a Němce (278).

### 3. Výsledky

Následující tabulka udává stereotypní atributy nejčastěji asociované s danými podnětovými kategoriemi; tučně jsou proloženy ty, které splnily kritérium konsenzu. V tabulce je rovněž zaznamenána síla konsenzu, tedy proporce, což je absolutní (relativní) počet respondentů, kteří stereotypní atribut udali.

**Tabulka 1 | Nejčastěji uváděné stereotypní atributy pro kategorie**

Kategorie	Stereotypní atribut	Síla konsenzu
<b>Romové</b>	Líní (nepracovití, pohodlní)	183 (66 %)
	Hluční	143 (52 %)
	Verbálně agresivní (vulgární, drzí)	130 (47 %)
	Špinaví	115 (42 %)
	Agresivní (výbušní, zlí, násilníci)	113 (41 %)
	Talentovaní (umělečtí, hudební)	110 (40 %)
	Negramotní	96 (35 %)
	Rodinní (soudržní, kolektivističtí)	75 (27 %)
	Vychytralí (falešní, lstiví, vypočítaví)	74 (27 %)
<b>Ukrajinci</b>	Pracovití	207 (76 %)
	Přátelští (laskaví, přívětiví)	102 (37 %)
	Chudí	80 (29 %)
<b>Vietnamci</b>	Pracovití	243 (87 %)
	Pilní (usilovní, houževnatí)	158 (57 %)
	Chytří (šikovní, inteligentní)	134 (48 %)
	Přátelští (laskaví, přívětiví)	131 (47 %)
	Šikmoocí, žlutí	96 (35 %)
	Zdvořilí (uctiví, úslužní)	95 (34 %)
	Rodinní (soudržní, kolektivističtí)	91 (33 %)
	Přizpůsobiví (adaptabilní, flexibilní)	84 (30 %)
	Uzavření (separovaní)	82 (29 %)
	Tiší	79 (28 %)
	Skromní	66 (24 %)
<b>Rusové</b>	Namyšlení (arogantní, povýšení)	157 (57 %)
	Hrdí (sebevědomí, asertivní)	124 (55 %)
	Roztahovační (expanzivní, imperialističtí)	93 (34 %)
	Přátelští (laskaví, přívětiví)	81 (29 %)
	Hluční	79 (29 %)
	Agresivní (výbušní, zlí, násilníci)	70 (25 %)

*Pokračování na straně 9*

Kategorie	Stereotypní atribut	Síla konsenzu
Němci	Pracovití	172 (62 %)
	Precizní (důslední, pečliví)	152 (55 %)
	Dochvilní (organizovaní, přesní)	148 (54 %)
	Chytří (šikovní, inteligentní)	121 (44 %)
	Zodpovědní (spolehliví, svědomití)	116 (42 %)
	Dodržující pravidla (rigidní, direktivní, standardizovaní)	102 (37 %)
	Namyšlení (arogantní, povýšení)	91 (33 %)
	Hrdí (sebevědomí, asertivní)	83 (30 %)
	Přísní (striktní, tvrdí, nároční)	70 (25 %)
Češi	Pesimističtí (skeptičtí, negativističtí)	155 (56 %)
	Chytří (šikovní, inteligentní)	141 (51 %)
	Přátelští (laskaví, přívětiví)	124 (45 %)
	Vychytralí (falešní, lstiví, vypočítaví)	113 (41 %)
	Závistiví	113 (41 %)
	Ustrašení (xenofobní, bojácní)	112 (41 %)
	Veselí (užívající, zábavní)	111 (40 %)
	Líní (nepracovití, pohodlní)	86 (31 %)
	Pracovití	66 (24 %)
	Lakomí	56 (20 %)

Zdroj: vlastní šetření

### 3.1 Stereotypy odrážející kulturní rozdíly

Nejméně kulturních specifik reflektují stereotypní atributy vztahující se k Ukrajincům, Rusům a dále k Romům. U kategorie Ukrajinci je to zajímavé v tom smyslu, že se jedná o nejpočetnější národnostní menšinu na našem území, přesto se však probandi neshodli na žádném konsenzuálním stereotypu odrážejícím ukrajinskou kulturu. Tuto skutečnost si můžeme vysvětlovat jako důsledek akulturační strategie Ukrajinců v ČR – *marginalizace/sociální exkluze* [Matysová, 2012], což znamená, že se novodobí ukrajinští migranti nezapojují do interakcí ani s majoritou, ani se svými krajany. Případně tento fenomén souvisí se směřováním kategorie Ukrajinci s kategorií Rusové. *Pracovitost* přisuzovaná této kategorii může odrážet cirkulační typ ukrajinské pracovní migrace [Leontiyeva, 2006]. Pracovitost by v tomto smyslu znamenala, že jsou Ukrajinci vnímáni především jako tzv. „gastarbeiteři“. Současní ukrajinští migranti jsou nájímáni k vykonávání konkrétní práce,

nezůstávají v přijímající zemi natrvalo, zajímají se pouze o dobrý výdělek v práci, kterou dobře odvádějí [Sanderson, Strielkowski a Hlušíková, 2014]. Obdobně jako pro kategorii Ukrajinci se nám nepodařilo identifikovat výrazný konsenzuální stereotyp odrážející ruské kulturní standardy. Poznatky o romské kultuře [Říčan, 2000; Šotolová, 2000] poukazují na kulturní standard *skupinové koheze*, která souvisí s výrazným kolektivismem, přičemž rozhodující slovo má v kolektivu autorita. Dále je pro Romy typická *citová spontánnost* (živý temperament), *ochota dělit se*, *orientace na přítomnost* spojená s minimálním zájmem o vzdálenější budoucnost, *orientace na změnu* (setrávat na místě znamená ohrožení a nebezpečí), *základní emoce strachu*, která se navenek může projevovat agresí. Silnou stránkou romské menšiny je tradiční *hudba a tanec*, což souvisí s bohatým folklórem (písně, básně, pohádky apod.). Z těchto kulturních specifik se v konsenzuálních stereotypech o Romech odráží především atribut *talentovaní (umělci, hudební)* a atribut *hluční*, který lze připisovat citové spontánnosti. Atribut *rodinní*, který bychom mohli přisuzovat romskému kolektivismu, již ovšem nesplnil kritérium konsenzu.

Pro analýzu vietnamské kultury využíváme kulturní dimenze [Hofstede, 2007]. Atribut *pilní (usilovní, houževnatí)* odráží vysoký skóre indexu dlouhodobé orientace (LTO = 80). Dlouhodobě orientovaní Vietnamci jsou šetrní, vytrvalí, orientují se na dlouhodobé odměny a zisky posuzují v dlouhodobém horizontu. Volno pro ně není příliš významné, a proto pracují přes čas i o víkendech. Atribut *rodinní (soudržní, kolektivističtí)* správně reflektuje nízký skóre individualismu ve vietnamské společnosti (IDV = 20). Vietnamci jsou jako kolektivističtí jedinci integrováni do soudržných skupin, které je během života chrání za oddanost a loajalitu. Typickým rysem Vietnamců je zejména to, že velká část z nich přijela do ČR na pozvání rodinného příslušníka a obecně neudržují bližší přátelské vztahy s českou majoritní populací [Kocourek, 2006]. Vietnamcům přisuzovanou *přizpůsobivost (adaptabilitu, flexibilitu)* lze chápat jako odraz slabého vyhýbání se nejistotě (UAI = 30), jež vyjadřuje nízkou averzi k riziku a schopnost použít se do neznáma. Hofstede [2007] uvádí, že země s kombinací nízkého vyhýbání se nejistotě a femininitou jsou tolerantnější k jiným národům, jazykovým a náboženským skupinám; konflikty a spory řeší nenásilnou a flexibilní cestou. Naopak silné vyhýbání se nejistotě v české kultuře považují Vietnamci za negativní aspekt života v ČR. Setkávají se s ním v podobě byrokratických překážek, např. administrativních překážek v podnikání a při prodlužování pobytu [Kocourek, 2006]. Atribut *skromní* je jednoznačným výrazem pro vietnamskou femininitu, tedy nízký index maskulinity (MAS = 40). Tento atribut však nesplnil kritérium konsenzu. Femininitou a vysokým rozpětím moci (PDI = 70), jež charakterizuje hierarchizaci ve Vietnamské společnosti, je možné částečně vysvětlit Vietnamcům přisouzený atribut *zdvořilí (uctiví, úslužní)*. Charakter akulturace Vietnamců v ČR – *separace/segregace* [Matysová, 2012] kopíruje atribut *uzavření (separování)*. Stojí také za pozornost, že u kategorie Vietnamci se do konsenzuální roviny dostal deskriptivní atribut *šikmoočí, žlutí* popisující antropoidní rysy. Podobná deskriptivní adjektiva se objevovala na úrovni osobních stereotypů i u ostatních kategorií (*vysocí* pro Ukrajince; *blondatí, zrzaví, modroočí* pro Němce; *černí, tmaví* pro Romy), ale žádný nesplnil kritérium konsenzuálního stereotypu. U zkoumané populace při orientaci ve vnější realitě hraje tento atribut založený na fyziognomii větší roli než u ostatních kategorií.

Konsenzuální stereotypy o Němcích a Čechách interpretujeme pomocí kulturních standardů [Nový a Schroll-Machl, 2005; 2007] a kulturních dimenzí [Hofstede, 2007; Trompenaars a Hampden-Turner, 2009]. Zvýšený skóre vyhýbání se nejistotě (UAI = 65)



vysvětluje zvýšenou potřebu obklopovat se pravidly, která je německé kultuře vlastní, ovšem na rozdíl od zemí, které mají vyhýbání se nejistotě extrémně vysoké (pro srovnání: ČR UAI = 74), nejsou pravidla v Německu stanovována extrémně přísně (např. maximální povolená rychlost na dálnicích), což vede k silnější tendenci je dodržovat. Toto kulturní specifikum souvisí s řadou německých kulturních standardů. Atribut *precizní (důslední, pečliví)* správně zrcadlí německou zaměřenost na detail a souvisí s preferencí analytické percepce. Podobně adjektiva *dochvilní (organizovaní, přesní)* reflektují německé konsekutivní plánování času, resp. zálibu v organizaci. Do okruhu standardů spojených s vyhýbáním se nejistotě spadá i atribut *dodržující pravidla (rigidní, direktivní, standardizovaní)*, jenž odráží kulturní standard *pozitivní hodnocení a využívání struktur a pravidel*. S pravidly a vyhýbáním se nejistotě také souvisí adjektiva *přísní (striktní, tvrdí, nároční)* odrážející tzv. funkční hierarchii. Vzhledem k tomu, že německá kultura je egalitářská – má nízký skór rozpětí moci (PDI = 35) –, je hierarchie na pracovišti výrazem formálního dodržování pravidel, nikoli osobní autority. Tento atribut však není konsenzuální. Atribut *zodpovědní (spolehliví, svědomití)* zrcadlí internalizovanou kontrolu. Ta je výrazem pro dodržování domluvy, dohody, příslibu a slibu a vlastní prostor pro jednání je považován za prostor pro vlastní odpovědnost a nutnost aktivně se chopit potřebné iniciativy. Výrazy *hrdí (sebevědomí, asertivní)* můžeme posuzovat prizmatem maskulinity (MAS = 66) a kulturního standardu *stabilního sebevědomí*, nemusí tak odkazovat na osobní sebevědomí, ale spíše vypovídají o jistotě plynoucí z přesvědčení o dobrém zvládnání profesní role. Německá kultura je *specifická*, tj. odděluje osobní sféru od profesní, proto se německé sebevědomí a hrdost uplatňují především v profesní sféře, tj. jsou provázány s profesní sociální rolí.

U kategorie Češi dosáhl nejvyššího konsenzu stereotypní atribut *pesimističtí (skeptičtí, negativističtí)*, jenž odráží nízký skór pro dimenzi požitkářství versus zdrženlivost (IVR = 29). Zdrženlivost se vyznačuje (mimo jiné) pesimismem, cynismem, pocity bezmoci a stěžováním si. Na nižší shodě se objevuje stereotypní atribut *veselí (užívající, zábavní)*, který je s předchozím v disonanci (rozporu) a evidentně je založen na nesprávné generalizaci. Vyšší sílu konsenzu má atribut *pesimističtí*, proto na konsenzuální úrovni převládá správná generalizace o české kultuře, nicméně je zajímavé pozastavit se u fenoménu disonance stereotypních atributů. Podobný nesoulad atributů identifikovali u autostereotypů o Čechách Hnilica a Radová [2013], probandí na konsenzuální úrovni uváděli, že Češi jsou *pracovití a líní*. I tento rozpor se v našem výzkumu částečně objevil s tím, že atribut *pracovití* nesplňuje podmínku konsenzu. Za antagonismus je možné chápat i dvojici *přátelští (laskaví, přívětiví)* a *vychytralí (falešní, lstiví, vypočítaví)*. Hnilica a Radová [2013] tento jev vysvětlují jako důsledek rozporu osobních stereotypů. V našem výzkumu ovšem docházelo velmi často k tomu, že tentýž proband uváděl u sledované kategorie významově si odporující adjektiva. Tento jev si vysvětlujeme tím, že se jedná převážně o autostereotypy – většina respondentů jsou Češi. Do autostereotypů se pak promítá nevědomé pojetí vlastní kulturní identity, jak jej definují např. Hirt a Jakoubek [2006]. Adjektiva *ustrášení (xenofobní, bojácní)* vyjadřují vysoký skór vyhýbání se nejistotě (UAI = 74) související s vyšší úzkostností ve společnosti, jež je prosycena základní emocí strachu. Závěrem k této kapitole nutno podotknout, že z výzkumu Hřebíčkové a Kouřilové [2012] vyplynulo, že Češi mají tendenci se ve svých autostereotypech vidět kritičtěji (např. jako méně přívětiví), než jak je v heterostereotypech vnímají jejich sousední národy.

Tento jev může zkreslovat vnímání vlastní kultury a způsobovat výskyt významově si odporujících atributů.

## 3.2 Stereotypy odrážející kulturní komplexy

Následující tabulka nabízí přehled kulturních komplexů z pohledu tzv. sedmi smrtelných hříchů a jejich vazbu na jednotlivé podnětové kategorie.

**Tabulka 2 | Sedm smrtelných hříchů a jejich etnická projekční plátna**

Hřích (latinsky)	Vlastnosti [Maguire, 1999]	Stereotypní atributy (vlastní výzkum)	Podnětová kategorie
Pýcha (Superbia)	Egoistický, samolibý, arogantní, marnivý, povýšený, sebestředný	Hrdí (sebevědomí, asertivní); namyšlení (arogantní, povýšení)	Rusové, Němci
Lakomství (Avertia)	Lakomý, chamtivý, toužící po moci, ambiciózní, hrabivý, ziskový, lstivý	Roztahovační (expanzivní, imperialističtí); Vychytralí (falešní, lstiví, vypočítaví)	Rusové, Češi
Hněv (Ira)	Agresivní, výbušný, zatrpklý, nevráživý, pomstychtivý, nepřátelský, zlovolný, prchlivý	Agresivní (výbušní, zlí, násilníci)	Romové
Lenost (Acedia)	Líný, melancholický, smutný	Líní (nepracovití, pohodlní)	Romové, Češi
Žárlivost (Invidia)	Žárlivý, závistivý, škodolibý	Závistiví	Češi
Nestřídmost (Luxuria)	Požitkářský, prostopášný, nedbalý, špinavý, sexuálně zhýralý	Veselí (užívající, zábavní); Špinaví	Češi, Romové
Obžerství (Gula)	Obézní, opilý	Na konsenzuální úrovni neidentifikován	Žádná

Zdroj: vlastní šetření

Můžeme shrnout, že projekčním plátnem pro kulturní komplexy reprezentované vyššími hřichy (pýcha a lakomství) jsou Němci, Rusové a Češi, v případě nižších hříchů (hněv, lenost a nestřídmost) jsou to Romové a Češi. Kulturní *komplex stínu* je tak pro danou populaci rozprostřen do jednotlivých podnětových kategorií v různých kvalitativních obměnách. Do kategorie Němci jsou promítány aspekty především pozitivního otcovského komplexu, jenž se vyznačuje přívlastky jako *pracovití, precizní, dochvilní, zodpovědní a dodržující pravidla*. Výrazně méně je pozitivní otcovský komplex promítán do kategorie Vietnamci (*pracovití a pilní*), objevují se zde i přívlastky pozitivního mateřského komplexu jako *přátelští a rodinní*. Podobně bychom mohli uvažovat o kategorii Ukrajinci, kteří jsou vnímáni jako *pracovití a přátelští*. Romové slouží jako projekční plátno pro kulturní *komplex stínu*, jenž je syčen negativními otcovskými a mateřskými kvalitami. Stereotypy o Čechách rovněž vyjadřují významnou část kulturního *komplexu stínu*, ten je však syčen převážně mateřskými kvalitami. Mocenský komplex (negativní mateřská kvalita) je spojován s kategorií Rusové.

Nyní se podívejme na emoce, které jsou s jednotlivými kategoriemi spojovány, abychom tak potvrdili přítomnost jednotlivých kulturních komplexů. Hrdost a pýcha jsou dva protipóly jedné emoce, v našem výzkumu se vyskytují u kategorií Němci a Rusové v podobě atributů *hrdý* a *namyšlený*. Ekman [2015] spojuje pocit arogance a nadřazenosti s opovržením jakožto základní emoci. Opovržení je dle výzkumu Levitta [in Vybíral, 2005] nejhůře čitelnou základní emocí jak ze zvukových, tak i mimických neverbálních signálů. Miller [1997] uvádí, že se opovržení vyskytuje mezi lidmi v hierarchicky odlišném postavení, mj. mezi dětmi a dospělými. Tento autor navíc zjistil, že pocit nadřazenosti je oboustranný, pociťují jej nejen lidé v hierarchicky vyšším postavení vůči níže postaveným, ale i ti dole vůči těm nahoře. Vyšší hříchy (pýcha, lakomství) odpovídající opovržení a mocenskému instinktu jsou klasifikovány jako negativní aspekty superega. Superego, vznikající prostřednictvím rodičovských introjektů (zvnitřnělé hodnoty a názory rodičovských figur, resp. celé společnosti), může být vnímáno jako zastaralý termín z psychoanalýzy. V soudobém poradenství tomuto pojmu nejlépe odpovídá rodičovský egostav, tzv. extero psyché, jež používá transakční analýza [Hennig a Pelz, 2008]. Z uvedeného můžeme vyvodit, že rodičovské komplexy jsou z obsahového i emocionálního hlediska jednoznačně promítány na kategorie Němci (otcovský komplex) a Rusové (mateřský komplex).

Kategorie Romové je spojena se základní emocí hněvu. S velmi podobnou silou konzenzu je do této kategorie promítána jak verbální agrese (*verbálně agresivní*, 47 %), tak i násilí a agrese obecně (*výbušní*, *zlý*, *násilnický*, 41 %). Ekman [2015] upozorňuje, že je nutné tyto formy hněvu (především verbální a fyzické násilí) rozlišovat, přestože prozatím nevíme, zda jsou obě formy zprostředkovány stejnou mozkovou aktivitou. Hněv se zřídka vyskytuje samostatně, předchází mu strach, nebo se mísí se znechucením. O kombinaci strachu a obranné reakce v podobě agrese, jež je typická pro romské etnikum, jsme hovořili v předchozí kapitole. Ekman [2015, 208] varuje před smíšením dvou základních emocí, a to hněvu a znechucení: „Ti, kteří odůvodňují nejhorší formy degradace druhých osob, často o svých obětech hovoří jako o zvířatech ..., nebo dokonce o neživých urážlivých věcech, o špíně, odpadu.“ Stereotypní atribut *špinavý* značí emoci znechucení, kterou zkoumaná populace vůči této kategorii pociťuje. Emoce znechucení (odporu) je nebezpečná v tom smyslu, že snižuje schopnost empatie a znesnadňuje použití morálních principů. Romové jsou tedy projekčním plátnem pro kulturní *komplex stínu* i z emocionálního hlediska.

## Diskuse a závěr

Z provedeného výzkumu vyplývá, že stereotypy sledované populace odráží jak skutečně existující interkulturní rozdíly (hlavně v případě Němců a Vietnamců), tak i kulturní komplexy (v případě Němců, Rusů a Romů). Hypotézu stanovenou v metodologické části tedy přijímáme za platnou. Nyní přistupme k poslednímu dílčímu cíli, jímž jsou doporučení pro interkulturní vzdělávání na FMV VŠE v Praze. Největší kulturní povědomí má sledovaná populace o německé kultuře. Tato skutečnost může mít souvislost s jejím vyšším zájmem o německou kulturu a německý jazyk a ochotou se v této oblasti dále vzdělávat. Naopak nejnížší povědomí mají dotazovaní o kultuře ukrajinské a ruské. V této souvislosti se nabízí možnost intenzivnějšího zapojení ruských a ukrajinských studentů do výuky zaměřené na interkulturní problematiku, případně rozšíření nabídky kurzů tematicky zaměřených na ruskou a ukrajinskou kulturu. Na rozdíl od německé menšiny se ukrajinská a ruská menšina na našem území dlouhodobě rozrůstá a vzhledem k politicko-ekonomickým změnám

z nedávné doby se dá předpokládat, že tento trend bude pokračovat. Uvědomme si, že se jedná o významné národnostní menšiny na území České republiky, a to nejen počtem (v případě Ukrajinců), ale i historicky dlouhodobou přítomností na našem území.

Při vnímání vietnamské kultury hrají důležitou roli fyziognomické rysy. Bylo by zajímavé prozkoumat, do jaké míry tento jev ovlivňuje vnímání ostatních asijských národů. Česká kultura je pojímána nejvíce rozporuplně, pro uvědomění vlastní kulturní identity je nejvhodnější konfrontace s cizími kulturami, ať už je to v cizím kulturním prostředí formou zahraničních pobytů a stáží, nebo v domácím kulturním prostředí při interakci se zahraničními studenty. Častější interakce s příslušníky cizích kultur navíc snižuje předsudečnost dle tzv. hypotézy kontaktu. Jedná se o jev prokázaný četnými výzkumy [Šmidová, Vávra a Čížek, 2013; Dvořáková, 2007].

V případech posuzování fungování kulturních komplexů v souvislosti s etnickými a národnostními projekčními plátny, je vhodné ve výuce zdůraznit témata jako emoční inteligence, a to především ve výuce kurzů tzv. měkkých dovedností (*soft skills*). Základní emoce se napříč kulturami projevují obdobnými neverbálními signály. Z provedeného výzkumu vystupuje do popředí potřeba dobře odlišovat u sebe i u komunikačního partnera tyto základní emoce: opovržení, fyzický a verbální hněv, strach a znechucení. Ideálem pro naplnění těchto potřeb je výukové prostředí složené jak z místních (českých) studentů, tak studentů zahraničních. Zvyšování emoční inteligence pozitivně přispívá ke kontrole vlastních kulturních komplexů. Přenos rodičovských komplexů nežádoucím způsobem narušuje profesní vztahy, např. vztah k řídicím pracovníkům. Takové přenosové transakce vedou k sebepodceňování, vytváření závislých vztahů a očekávání autokratického řízení. Příkladem může být chápání delegujícího stylu řízení ze strany středního managementu v retailingové společnosti zmíněné v úvodu jako neschopnost vrcholového vedení plnit svou otcovskou roli. V této souvislosti připomeňme Likertovu typologii [Likert, 1967] vykořisťujícího autokrata, jenž odpovídá kritickému rodiči (otcovskému komplexu) a benevolentního autokrata reprezentujícího blahosklonně pečujícího rodiče (mateřský komplex). Ve vztahu k těmto zjištěním je žádoucí zkoumanou populaci vzdělávat v oblasti kulturně podmíněného leadershipu v kurzech managementu.

Práce se stereotypy a předsudky je poměrně komplikovanou součástí interkulturního výcviku a profesní přípravy zkoumané populace. Z vlastní poradenské a pedagogické praxe víme, že se jedná o problematiku nejsložitější, pro úspěšnou přípravu na profesní dráhu v multikulturním prostředí však problematiku klíčovou. Samotné prohlubování kulturního povědomí se nezdá být dostačující cestou k efektivní práci s vlastními stereotypy a předsudky. Interkulturní metody umožňující pochopit souvislost mezi animozitou pociťovanou vůči kulturní kategorii a vlastními kulturními komplexy mohou být vhodnou doplňkovou alternativou ke klasickým výukovým metodám, jež se zakládají na výkladu kulturních rozdílů.

## Literatura

- KOŘENSKÝ, J., KOMÁREK, M. a kol., 1986. *Mluvnice češtiny 2. Tvarosloví*. Praha: Academia. ISBN 80-210-0168-2
- ATKINSON, R. L. a kol., 2003. *Psychologie* (2. vyd.). Praha: Portál. ISBN 80-7178-640-3.
- ALLPORT, G. W., 2004. *O povaze předsudků*. Praha: Prostor. ISBN 80-7260-125-3.
- BECKER, G. S., 1971. *The Economics of Discrimination* (2nd ed.). Chicago: The University of Chicago Press. ISBN 0-226-04116-6.

- BERRY, J. W. et al., 2011. *Cross-Cultural Psychology. Research and Applications* (3rd ed.). New York: Cambridge University Press. ISBN 978-0-521-74520-8.
- DVOŘÁKOVÁ, K., 2007. Kontaktní hypotéza v odborné literatuře pojednávající o interetnických vztazích. *Rexter*, 2, 57–67. ISSN 1214-7737.
- EKMAN, P., 2009. *Telling Lies: Clues to Deceit in the Marketplace, Politics, and Marriage* (4th ed.). New York: Norton. ISBN 978-0-393-33745-7.
- EKMAN, P., 2015. *Odhalené emoce. Naučte se rozpoznávat výrazy tváře a pocity druhých*. Brno: Jan Melvil. ISBN 978-80-87270-81-3.
- HENNIG, G. a PELZ, G., 2008 *Transakční analýza. Terapie a poradenství*. Praha: Grada. ISBN 978-80-247-1363-2.
- HIRT, T. a JAKOUBEK, M., 2006. Situace „romských“ populací v ČR: ne-etnický výkladový model. In Leontiyeva, Y. (ed.). *Menšinová problematika v ČR. Komunitní život a reprezentace komunitních zájmů (Slováci, Ukrajinci, Vietnamci a Romové)*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, 63–83. ISBN 80-7330-098-2.
- HNILICA, K., 2010. *Stereotypy, předsudky, diskriminace. Pojmy, měření, teorie*. Praha: Karolinum. ISBN 978-80-246-1776-3.
- HNILICA, K. a RADOVÁ, L., 2013. Rasismus? Postoje? Ideologie? K determinantám etnických stereotypů. *Československá psychologie*, 57(2), 144–161. ISSN 0009-062X.
- HODICOVÁ, R., 2011. *Psychická distance a internacionalizace malých a středních podniků. Empirické šetření na příkladu sasko-českého pohraničí*. Praha: Grada. ISBN 978-80-247-3939-7.
- HOFSTEDE, G., 2007. *Kultury a organizace. Software lidské mysli. Spolupráce mezi kulturami a její důležitost pro přežití* (2. vyd. ). Praha: Linde. ISBN 80-86131-70-X.
- HŘEBÍČKOVÁ, M., 2012. Přesnost českého národního stereotypu podle sociálních vědců a studentů. *Proceedings of the Conference on Social Processes & Personality*. Praha: Psychologický ústav AV ČR, 20–25.
- HŘEBÍČKOVÁ, M., 2013. Přesnost regionálních stereotypů a mechanismy jejich vytváření. *Československá psychologie*, 57(3), 230–245. ISSN 0009-062X.
- HŘEBÍČKOVÁ, M. a KOUŘILOVÁ, S., 2012. Jak se vidíme, jak nás vidí a jací jsme: porovnání českého národního auto- a heterostereotypu s posuzováním reálných Čechů v kontextu pětifaktorového modelu osobnosti. *Československá psychologie*, 56(1), 1–17. ISSN 0009-062X.
- JACKSON, J., 2015. Becoming Interculturally Competent: Theory to Practice in International Education. *International Journal of Intercultural Relations*, 48, 91–107, <https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2015.03.012>
- JACOBI, J., 2013. *Psychologie C. G. Junga* (2. vyd.). Praha: Portál. ISBN 978-80-262-0353-7.
- JUNG, C. G., 1998. *Výbor z díla II. Archetypy a nevědomí*. Brno: Nakladatelství Tomáše Janečka. ISBN 80-85880-16-4.
- KAST, V., 2013. *Otcové–dcery, matky–synové. Práce s rodičovskými komplexy jako cesta k vlastní identitě*. Praha: Portál. ISBN 978-80-262-0401-5.
- KOCOUREK, J., 2006. Vietnamci v ČR. In Leontiyeva, Y. (ed.). *Menšinová problematika v ČR. Komunitní život a reprezentace komunitních zájmů (Slováci, Ukrajinci, Vietnamci a Romové)*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, 46–62. ISBN 80-7330-098-2.
- LEONTIYEVA, Y., 2006. Ukrajinská menšina a migranti v ČR. In Leontiyeva, Y. (ed.). *Menšinová problematika v ČR. Komunitní život a reprezentace komunitních zájmů (Slováci, Ukrajinci, Vietnamci a Romové)*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, 32–45. ISBN 80-7330-098-2.

- LIKERT, R., 1967. *The Human Organization: Its Management and Value*. New York: McGraw-Hill. ISBN 978-0070378513.
- MAGUIRE, A., 1999. *Stíny duše. Temné stránky lidské psychiky z pohledu hlubinné psychologie a spirituálních tradic*. Praha: Portál. ISBN 80-7178-341-2.
- MATYSOVÁ, K., 2012. Akulturace imigrantů v České republice. *Acta Oeconomica Pragensia*, 20(5), 24–35, <https://doi.org/10.18267/j.aop.378>
- MILLER, W. I., 1997. *The Anatomy of Disgust*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press. ISBN 0-674-03155-5.
- MORGENSTERNOVÁ, M., ŠULOVÁ, L. a kol., 2007. *Interkulturní psychologie. Rozvoj kulturní senzitivity*. Praha: Karolinum. ISBN 978-80-246-1361-1.
- NAKONEČNÝ, M., 1999. *Sociální psychologie*. Praha: Academia. ISBN 80-200-0690-7.
- NAVRÁTIL, P. a kol., 2003. *Romové v české společnosti. Jak se nám spolu žije a jaké má naše soužití vyhlídky*. Praha: Portál. ISBN 80-7178-741-8.
- NOVÝ, I. a SCHROLL-MACHL, S., 2005. *Spolupráce přes hranice kultur*. Praha: Management Press. ISBN 80-7261-121-6.
- NOVÝ, I. a SCHROLL-MACHL, S., 2007. *Interkulturní komunikace v řízení a podnikání: česko-německá*. Praha: Management Press. ISBN 978-80-7261-158-4.
- ŘÍČAN, P., 2000. *S Romy žít budeme – jde o to jak: dějiny, současná situace, kořeny problémů, naděje společné budoucnosti* (2. vyd.). Praha: Portál. ISBN 80-7178-410-9.
- SANDERSON, M., STRIELKOWSKI, W. a HLUŠTÍKOVÁ, K., 2014. Ukrajinská pracovní migrace v České republice. Odliv mozků a existence strukturálních kanálů. *Politická ekonomie*, 62(4), 542–559, <https://doi.org/10.18267/j.polek.968>
- SHARP, D., 2005. *Slovník základních pojmů psychologie C. G. Junga*. Brno: Nakladatelství Tomáše Janečka. ISBN 80-85880-39-3.
- SHIN-YIH CHEN, A., 2015. CQ at Work and the Impact of Intercultural Training: An Empirical Test among Foreign Laborers. *International Journal of Intercultural Relations*, 48, 101–112, <https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2015.03.029>
- SINGER, T., 2014. Psyche and Society: Some Personal Reflections on the Development of the Cultural Complex Theory [online]. *Journal of Jungian Scholarly Studies*, 9, 1–12. Dostupné z: <http://jungiansociety.org/index.php/publications/journals/journal-9-2014>
- ŠMÍDOVÁ, M., VÁVRA, M. a ČÍŽEK, T., 2013. Hodnotové struktury začínajících vysokoškoláků a jejich vztah k „jiným“. *AULA*, 21(2), 31–56. ISSN 2533-4433.
- ŠOLC, V., 2009. *Archetyp otce (a jiné hlubinně psychologické studie)*. Praha: Triton. ISBN 978-80-7387-281-6.
- ŠOTOLOVÁ, E., 2000. *Vzdělávání Romů*. Praha: Grada. ISBN 80-7169-528-9.
- THOMAS, A., KINAST, E.-U. a SCHROLL-MACHL, S., 2003. *Handbuch Interkulturelle Kommunikation und Kooperation. Band 1: Grundlagen und Praxisfelder* (2. Auflage). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. ISBN 978-3525461723
- TROMPENAARS, F. a HAMPDEN-TURNER, CH., 2009. *Riding the Waves of Culture. Understanding Cultural Diversity in Business* (2nd ed.). London: Nicolas Brealey Publishing. ISBN 978-1-85788-176-9.
- VON FRANZ, M.-L., 1999. *Mýtus a psychologie. Mýty o stvoření z pohledu hlubinné psychologie*. Praha: Portál. ISBN 80-7178-343-9.
- VYBÍRAL, Z., 2005. *Psychologie komunikace*. Praha: Portál. ISBN 80-7178-998-4.
- ZOJA, L., 2005. *Soumrak otců: Archetyp otce a dějiny otcovství*. Praha: Prostor. ISBN 80-7260-145-8.